

DE KRACHT VAN VERHALEN

DE DRANG TOT WETEN

‘Geloof al die verhalen toch niet,’ zei mijn moeder als we geschrokken thuiskwamen van school, de katholieke nonnenschool waar we heen moesten omdat het onderwijs daar goed en degelijk zou zijn. Daar hoorden we dat heidenen na hun dood naar de hel zouden gaan. Heidenen waren mensen die niet gedoopt waren. En in die hel, die in al zijn kwellingen met wellust werd beschreven, zouden onze grootouders belanden, ongedoopte mensen, die verder toch niet een uitgesproken zondig leven hadden geleid.

Mijn moeder probeerde ons gerust te stellen: op school zeiden ze andere dingen dan thuis, dat was nu eenmaal zo en dat hoefde geen probleem te zijn, want de waarheid thuis ging gewoon voor.

Dat stelde inderdaad gerust. Voor even. Mijn moeder haalde de angel uit de angst door het verhaal onwaar te verklaren. Daarmee werd het onklaar gemaakt en leerden we van jongs af aan relativieren: op andere plekken zeggen ze andere dingen. Geen betere opvoedingsboodschap dan deze remedie tegen dogmatiek en fanatisme.

Maar de geruststelling werkte niet afdoende, want hoe wist ze zo zeker dat het niet waar was van die hel? Wie ging over wat waar is? En, een nog essentiëlere vraag:

waarom zetten ze ons dan op een school waar ze van die rare verhalen vertelden? En ook: is er misschien nog meer dat je niet moet geloven? Als Sinterklaas niet bestaat, bestaat God dan nog wel? De onwaarverklaring van wat ooit met gezag beweerd werd, betekende het verlies van het argeloze geloven.

Waar of niet, ik hield van verhalen, en van hoe mijn vader die 's avonds voorlas. Vaak dezelfde verhalen, maar we wilden ook altijd hetzelfde horen, op dezelfde manier verteld – geen variaties, dat bedierf de magie van het ritueel.

Als ik later met vrienden praatte over welke verhalen bij hen vroeger werden voorgelezen, ging het vaak over goed en slecht, en dat de goeden uiteindelijk beloond werden en de slechten de dans der vergelding zelden ontstongen. Een overzichtelijke en geruststellende orde.

Wij hadden thuis een sterke voorliefde voor twee vertellingen waarin het lot niet ten goede keerde. Het meest geliefd was het gedicht 'De spin Sebastiaan', van Annie M.G. Schmidt. Eenieder weet dat het niet goed met hem is gegaan, de drang tot het weven van een web werd hem fataal: hij werd opgeveegd. In het andere verhaal, over Jan van Schaffelaar, verliep het niet veel beter. Belaagd door de vijand (de Hoeken, in de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten) sprong hij van de toren, in Barneveld, evenzeer met fatale afloop: ook Van Schaffelaar moest zijn drieste gedrag met de dood bekopen. Ze werden door mijn vader niet gelezen als waarschuwingsverhalen, met als verborgen moraal de noodzaak van een behoedzaam leven. De drang die beiden – spin en strijder – noodlottig werd had eerder iets heroïsch, iets onweerstaanbaars, iets van een hogere orde.

Op een gegeven moment was het voorlezen voorbij. Eerst kreeg mijn vader genoeg van altijd dezelfde verhalen. Wij niet. En toen, ja, ik denk dat we ouder werden en zelf gingen lezen. Misschien kreeg mijn vader het te druk – de slechtste aller redenen.

Maar we hadden de smaak van verhalen te pakken, en ik voorzag er voortaan zelf in. Ik bedacht 's avonds in bed verhalen, eindeloze vervolgh verhalen. Mijn oudste zusje was de omroepster. Mijn broer had als jongen een eigen kamertje boven en moest dus al deze verhalen missen. Mijn jongste zusje (we scheidden allemaal anderhalf jaar van elkaar) hoefde alleen maar te luisteren en niet in slaap te vallen – wat niet altijd lukte. Ook mijn oudste zusje haalde niet altijd het eind, wat ik niet ongestraft wilde laten passeren – ik ben in mijn verdere leven nooit meer zo streng geweest. Ze moesten de volgende dag vertellen waar ik gebleven was, anders deed ik het niet meer. Maar ik liet me nooit lang smeken, want wilde zelf te graag verder: ik ervoer de macht van het woord, het genot van de aandacht, en de kracht om werelden te scheppen. Of het waar was deed er niet toe, dat gaf juist de ruimte om de wereld naar je hand te zetten. Voor even, want je moest de volgende dag toch weer tafel dekken en naar school. En mijn zusjes lieten zich ook niet eindeloos reduceren tot omroepster en luisteraar.

Naast het willen weten had ik een andere drang: naar verhalen die de wereld overzichtelijk maakten, die orde schiepen. En als je eenmaal zelf verteller was kon je een andere orde creëren en personen transformeren. Beide behoeften zijn in mij blijven voortleven: aan de waarheid en aan de verbeelding, en de laatste wint aan kracht.

De waarheidsvraag kon me als opgroeiend kind bij vlaggen enorm bezighouden – het was het soort twijfel en weetgierigheid dat me later naar de universiteit bracht, en die mijn ouders als koppigheid beleefden als ik te lang doorvroeg. De wetenschap zou de echte kennis bieden, de kennis van zaken, de ‘ware’ verhalen en de goede manieren van denken.

En de goede manieren van leven. Want er was nog een reden om te willen weten, die meer met geluk dan met waarheid te maken had. Mijn moeder leed aan ernstige depressies die altijd weer terugkwamen en voor ons als kinderen iets angstaanjagends en ook raadselachtigs hadden. We zagen het als het weer kwam, je zag het aan haar ogen, je hoorde het aan haar stem. Het was een andere wereld waarin ze terecht kwam, een beangstigende wereld waar ze, vreesde ze elke keer weer, nooit meer uit zou komen. Het was als een soort natuurramp: het kwam opzetten, het viel niet te verjagen, het beheerste alles. En op een gegeven moment was het uitgeraasd.

Wij ondergingen het, en begrepen het niet. Ik wilde weten wat er dan gebeurde, wat maakte dat ze instortte alsof ze in een helse kuil viel en de uitgang geblokkeerd was. En waarom wij haar niet konden helpen. En ook: hoe ik kon voorkomen dat ik ook later in die kuil zou vallen. Als ik begreep waardoor het kwam kon ik deze angstige tuimelingen misschien vermijden of voorkomen.

Begrijpen om meer greep op het leven te krijgen. Ik denk nog altijd dat dit een van de belangrijkste motieven is om te willen weten. Het is de onderzoekende houding. Je kan ook andere wegen inslaan: die van de bezwering van het kwaad of van de ontkenning. Dit was in elk geval mijn weg.

Het was een ingrijpende ervaring, haar terugkerende depressies, en het heeft voorgoed mijn belangstelling gewekt voor wat mensen als problemen ervaren, wat de last is van het bestaan, voor het menselijk onbehagen, voor sociale en psychische ontregeling.

Een groot deel van mijn latere werk als socioloog heeft hiermee te maken, of het nou over vrouwen en waanzin ging of over de psychoanalyse, over 'Margriet Weet Raad', de belasting van de bevrijding of het verlangen naar gezag. Over onbehagen, hoe daarover gedacht wordt en wat eraan te doen valt. De behoefte greep te krijgen, of de angst de greep te verliezen, is een krachtig motief gebleken, en gebleven.

HET PAD VAN DE WETENSCHAP

Op de universiteit werden met de hoop op het vinden van de waarheid al vrij snel korte metten gemaakt; in elk geval in de sociologie, de studierichting die ik zonder veel voorkennis had gekozen.

Er was in elk geval geen sprake van één waarheid, één verhaal. De theorieën verdrongen elkaar, de visies en versies die elkaar opvolgden, aanvulden, bestreden, dwarszaten, verbeterden. Soms nam ik ze te letterlijk, of beleefde ze te fysiek, zoals het functionalisme, waarin alles verklaard werd uit de functie die iets heeft. Het gezin bijvoorbeeld voorziet in voortplanting en socialisatie, de politie bewaakt de orde: vitale sociale functies, en daarin wordt de verklaring gezocht voor het bestaan van deze instituties. Kort na dit college had ik een nachtmerrie waarin mijn tenen afvielen omdat ze geen functie meer hadden – de verbeeldingskracht was goed intact gebleven. Gelukkig hielp iemand me uit die droom: tenen had-

den nog wel degelijk een functie, want zonder tenen val je om. Theorie gered.

Voor even. Want veel bleef bestaan ook al was de functie verdwenen, soms zelfs als iets aantoonbaar dysfunctioneel was geworden. Dat geldt voor allerlei regels en praktijken in bijvoorbeeld ziekenhuizen, waar op de vraag of iets niet beter anders gedaan kan worden – effectiever, wetenschappelijk beproefd – vaak het antwoord volgt: zo doen we dat nu eenmaal, waarop de praktijk wordt gehandhaafd. De macht der gewoonte wint het dan van de verbeterde inzichten. Veel van wat mensen denken en doen geschiedt op grond van gewoonte en traditie. En wordt gedreven door emoties, een andere kracht die ondergronds meespeelt. Angsten en verlangens spelen een grote rol in het doen en laten, denken en waarnemen, vaak ongemerkt en onbewust, maar daarmee niet minder krachtig.

Het rijk van de ratio was minder groot dan ik dacht, er werden voortdurend bressen in geslagen. We werden gestuurd door krachten die we nauwelijks kenden – buiten ons en binnen ons. Een deel van de romanliteratuur gaat hierover: mensen denken zelfstandig en rationeel te handelen, maar worden gedreven door krachten van buiten en van binnen, onbewuste strevingen, destructieve herhalingen van oude patronen. De krachten van buiten, het gebied van de sociologie, waren vaak al duister en onoverzichtelijk, maar de krachten van binnen, het psychische, waren nog veel duisterder en leken soms nog dwingender. In de tijd dat ik sterk geloofde in de kracht van de rede, en dacht dat alleen de ratio mij kon redden, werd me nog iets anders duidelijk: dat mensen soms een tijdlang kunnen geloven in theorieën die onwaar bleken te

zijn maar toch gehandhaafd werden omdat ze in een behoefte voorzagen. De behoefte bijvoorbeeld om een verklaring te vinden voor rampspoed en tegenslag, om die te zien als straf Gods of om de schuld bij anderen te leggen, bij kwade geesten of groepen mensen die als het Kwaad worden gezien. ‘Vitale dwalingen’ hoorde ik dit noemen, en dat was een begrip dat bij mij bleef hangen: onware denkbeelden die kracht van handelen gaven, en dat kon zowel ten goede als ten kwade verkeren. Het had iets verontrustends – blijkbaar was waarheid niet alleen moeilijk te verwerven, maar ook nog van ondergeschikt belang. Maar de klank van de woorden, vitale dwaling, was mooi, en dat had een eigen bekoering.

Al werd het idee van wetenschap als zoektocht naar de waarheid op de universiteit naïef bevonden, er werd wel naarstig gezocht naar criteria om het kaf van het koren te scheiden. Sommige theorieën waren immers beter dan andere: minder onjuist, meer omvattend, systematischer, preciezer. Of nuttiger: ze werkten beter – het pragmatische criterium. Wetenschappelijk werk moest in elk geval duidelijk onderscheiden worden van bijvoorbeeld journalistiek. Daarin lag de waarde van de wetenschap, en die waarde moest beschermd worden, want daarin lag het bestaansrecht van ons vak.

Naast liefde voor de wetenschap speelde ook onderhuids een ander motief mee: angst voor statusverlies. Want dat was niet alleen iets wat voorkwam bij de mensen die wij bestudeerden, het speelde ook bij onszelf, als beroepsgroep – al valt zoiets altijd makkelijker bij anderen te zien.

We konden ook, als sociologen, wetenschap zien als strijdperk tussen rivaliserende groepen met eigen waarheidsaanspraken. Dat had iets aantrekkelijks, die relativerende blik van buiten.

Soms waren het duidelijk de gevestigde groepen die hun voordeel deden bij een heersende visie, bij een bepaald ‘discours’ (vertoog) zoals de filosoof Michel Foucault dit noemde, omdat deze rechtvaardigingen bood voor hun machtspositie. De sociologie van de jaren zeventig had een opstandige onderstroom. Het was de tijd dat er meer ruimte werd opgeëist voor andere perspectieven, voor de stemmen van mensen die tot dan toe weinig te vertellen hadden in de publieke gang van zaken en denken – arbeiders, vrouwen, migranten. Het heersende vertoog werd tegen het licht gehouden, betraft op seksisme en racisme, op vooroordelen en misvattingen, en opengebroken voor andere opvattingen en visies. Overzichtelijker werd het niet, wel interessanter, en in elk geval minder eenzijdig.

DE MACHT VAN HET WOORD

Verschillende groepen, verschillende verhalen. Voor mij als kind was dit een opluchting, want de dreiging van de hel werd opgeheven, in elk geval voor opa en oma. Nu was het een gemengder genoegen. Theorieën konden worden ontmaskerd als ideologische denkbeelden, met steeds de kritische vraag wie de macht van het woord had en wiens belang het woord diende.

Mythen jagen bleek bevredigende kanten te hebben: je zag dingen waar anderen argeloos aan voorbijgingen, en het gaf hoop dat het anders kon worden. Maar het had ook schaduwkanten die zich pas geleidelijk begonnen af

te tekenen. Een wereld zonder mythen wordt kaal. Het wegvallen van het geloof had dan wel bevrijdend gewerkt en mensen meer eigen ruimte geboden in denken en doen. Maar die ruimte werd soms ook een leegte, en het kostte veel moeite om die zelf in te vullen. Die relativering van waarheid (door deze te verbinden aan mensen en groepen met hun eigen belangen en visies) leidde tot iets nog verontrustenders: tot een soort postmoderne onverschilligheid als ‘ieder zijn eigen waarheid’, waarbij de vraag van de geldigheid van de inzichten en vooral van de gevolgen ervan te makkelijk van tafel werd geveegd.

Verhalen hebben immers gevolgen. Dat geldt voor medische diagnoses, maar ook voor collectieve verhalen zoals het christendom, het communisme, het nationaalsozialisme.

Vertoog was een woord dat zachtjes binnenkwam, maar als een bom insloeg. Het relativeerde het onderscheid tussen wetenschap en andere ‘verhalen’. Wetenschappelijke theorieën, heersende denksystemen, ideologieën: het waren allemaal ‘vertogen’. Of je kon ze op die manier bezien en bekijken op thema’s en motieven. En op de macht die ervan uitging: op het denken, oordelen en handelen van mensen. De orde van het *vertoog* beïnvloedde de orde van de samenleving, en bepaalde wat als wanorde werd gezien, als afwijking, als iets wat verwijderd moest worden, verbannen, opgesloten; of behandeld, om weer in het gareel te komen.

Ik vond het een fascinerend gebied: de verschuivingen in het denken, in wetenschappelijke theorieën, in politieke

denkbeelden, in het denken over goed en kwaad, geluk en onbehagen.

Als socioloog dienden we de denkbeelden te ‘aarden’ door deze te verbinden met groepen en hun machtsposities. Elk vak heeft zijn eigen manier om de werkelijkheid in kaart te brengen, en wij sociologen keken altijd eerst naar de machtsverhoudingen tussen mensen, en hoe deze doorwerken in hun denken en doen, in hun betekeniswereld en emotionele leven, in de manier waarop ze over hun leven en ervaringen praten. Of zwijgen, omdat er geen vocabulaire voor is ontwikkeld. Er bestaat een grote kloof tussen mensen die wel en niet aan het woord komen. Macht betekent ook de macht van het woord krijgen.

HET BELANG VAN VERHALEN

Ik werd dus naar de wetenschap getrokken om mijn eigen verwarring te verminderen, om meer te begrijpen van de onoverzichtelijke wereld en de soms onbegrijpelijke mensen. Maar er waren natuurlijk meer soorten verhalen die in die behoefte voorzagen. Soms zelfs beter, zoals romans, die inzicht kunnen geven in de psychologie van mensen, in hun innerlijke conflicten en complexe strevingen, hun soms onbegrijpelijke destructiedrang en overlevingskracht. Inzicht ook in problemen van de tijd, en hoe mensen daar oplossingen in vinden – subtieler en gelaagder dan waartoe onderzoeksrapporten en sociologische beschouwingen in staat zijn.

En dan zijn er nog veel oudere verhalen, zoals de scheppingsverhalen en verhalen over het einde der tijden, die antwoorden geven op fundamentele vragen als: waar ko-